

MEDRESE - TEKKE İLİŞKİSİ VE TOPLUM HAYATINA ETKİSİ

Doç. Dr. Mehmet BAYRAKDAR

(A. Ü. İlahiyat Fakültesi)

Konumuz, ne medresenin, ne de tekkenin ayrı birer kurum olarak tek başına toplum hayatına etkisini, oynadığı son derece faydalı ve önemli rolü, İslam kültürünün gelişmesine ve zenginleşmesine olan, eğitimden ekonomiye ve ruh sağlığına kadarki insan faaliyetlerinin çeşitli sahasındaki katkısını ele almak olmayıp; ancak bu iki kurumun çeşitli devirlerde kendi aralarındaki karşılıklı ilişkilerin tabiatına, bunların toplum hayatına yansımalarına ve bu yansımaların toplum hayatında meydana getirdiği müsbet ya da menfi etkilerine kısaca bir göz atmak olacaktır.

Bilindiği gibi, özellikle menfi mânâda bir medrese - tekke ilişkisinden bahsedilince ilk akla gelen şey, Osmanlılarda, özellikle başkent İstanbul'da XVII. yüzyılda ortaya çıkan ve bir türlü sonu gelmeyen medreselilerle tekkeliler arasındaki kavgalar ve çekişmelerdir. Fakat sebep, gaye ve tabiatları az çok farklı olarak bu tür menfi veya müsbet mânâdaki medrese - tekke, başka bir ifadeyle, ulema - mutasavvıf ilişkisinin kökleri çok daha eskilere uzandı ve bu ilişkinin tabiatı, medrese ve tekkenin tarihî gelişimlerine bağlı olduğu için, meseleyi İslam medeniyetinde bu iki müessesenin ortaya çıkışıyla ve geçirdikleri tarihî değişim sürecine paralel olarak ele almak gerekir.

İslam'da medrese ve tekke gibi iki önemli müessesenin, özellikle oryantalistlerin yabancı medeniyetlerdeki benzer mü-

esseseler arasındaki başka mimari benzerlikler ileri sürerek, onlardan, özellikle de Hıristiyanlıktan alınma olduğu şeklindeki asılsız iddialarının tenkidine burada girmeksizin, hiç şüphesiz diyebiliriz ki, her iki müessese varoluşunu Hz. Peygamber'in sağlığında tesis ettiği iki müesseseden almaktadır. Medrese, Bedr gazvesinden sonra, okuma ve yazma bilmeyen Müslümanlar için açılan mektebe dayanırken; tekke Ashâb us-Suffâ veya Ehl us-Suffâ denen geleneğe dayanmaktadır. Belki her iki müessese de, tarih içinde gelişme geçirirken, zaman zaman, İslam'ın yayıldığı çeşitli bölgelerde bulunan yabancı müesseselerin mimarî tarzlarından sonradan bir ölçüde etkilenmiş olabilir; bu ise, tamamen başka bir şeydir.

Bir yüksek öğretim müessesesi olarak medrese ve tasavvuf veya sūfiyya denen derûnî bir ilmin özel olarak tahsil ve bir bakıma da icra edildiği bir müessese olarak tekkenin ortaya çıkışı, H. II/M. VIII. yüzyılın ortalarına doğrudur. Bugüne kadar bildiklerimize göre, Emevî halifelerinden Velid ibn Abdülmelik'in 707 yılında Şam'da inşa ettirdiği bir Tıbb medresesi ve ona bağlı bir hastahane medresenin ilk örneğini teşkil ettiği gibi (1), kendisine ilk defa Sūfî lakabı verilen Ebû Hâşim Osman

(1) Bayrakdar (M.) : İslâm'da Bilim ve Teknoloji Tarihi, Diyanet Vakfı Yayınları, No. 30, Ankara, 1985, s. 16

İbn Şerik el-Kûfi (öl. 776)'in yine Şam'da, Ramla denilen yerde kurduğu bir zâviye de tekkenin ilk örneğini teşkil etmektedir (2). Bundan sonra medrese ve tekke (3), birincisi ikincisine nazaran daha hızlı olmak üzere sayıca artarak diğer yerlere yayılır.

H. IV/M. X. yüzyılın sonlarına kadar açılan tüm medrese ve tekkeler için şu önemli noktalara burada işaret etmek gerekir. Bütün medrese ve tekkeler, velevki bir devlet başkanı, bir vezir veya bir zengin tarafından da açılırsalar, devlete bağlı olmayan tam mânasıyla özerk müesseselerdi; resmî değillerdi. Bütün medreseler, gerek programları, gerek gayeleri ve gerekse fonksiyonları itibarıyla bugünkü fen fakülte ve üniversitelerine benzerlerdi, içlerinde dîni ilimler okutulmazdı ve ulema denen din adamı yetiştirmezlerdi. Tekkelerde ise, her devirde olduğu gibi, bu devirde de tasavvuf ilmî tahsil edilirdi. Dolayısıyla bu son noktadan şu netice çıkar ki, mutasavvıf denen zümre tekke gibi bir müesseseye daha M. VIII. yüzyıldan itibaren sahipken, ulema henüz bir müesseseye sahip değildi, başka bir deyişle, ulema henüz medreseyi temsil etmiyordu, ki bu durum M. X. yüzyılın sonlarına kadar sürecektir. Fakat bu, bu devirlerde ulema zümresinin yokluğu anlamını taşımaz.

Bilindiği gibi, daha Peygamberimizin kendi devrinde Ashâb'dan okuma yazması olan ve dinî sahada söz sahibi kişilerin çoğunluğu bugün din ilimleri denen tefsir, hadis ve fıkıhın ilk meseleleriyle uğraşırlarken, Tamîm ed-Dârî, Ebû Zerr el-Ğifârî (öl. 652), Ebû'l-Dardâ, Huzayfa (öl. 657) ve İmrân Huzâ'î gibi çok azı da zuhd ve takvada ileri gitmişlerdi. Birinciler adeta ulemaya örnek teşkil ederken, ikinciler de mutasavvıflara örnek teşkil etmişlerdir. (4). Yukarda da belirtmeye çalıştığımız gibi, ikincileri takip eden mutasavvıflar, kısa zamanda müesseseleşmeye başladıkları halde, birincileri takip eden ulema uzun zaman ilmi birbirlerinden aralarında üstad-tilmiz şeklinde şahsen kurdukları bir irtibatla, hiç bir resmî müesseseye ihtiyaç

Ebû Haşim'e rastlar ve ona kendinin ve müridlerinin toplanabilecekleri bir yerleri olup olmadığını sorar. Ebû Hâşim'in menfi cevabına karşılık, hükümdar onlara bir bina yaptıracağını söyler. Bu rivayetle Lâmiî, ilk zaviyenin nasıl kurulduğunu anlatmak istemektedir. Buna dayanan bazı araştırmacılar da, mutasavvıfları zaviye gibi müesseselerinin, Yahudi ve Hıristiyan mistiklerinin manastırlarından etkilenecek vücut buldukları olasılıkları üzerinde dururlar. Bkz., Ocak (A. Y.) : Zâviyeler, Vakıflar Dergisi, sayı XII, s. 247. Halbuki, bir sivil zaviye niteliğinde olmasa bile, o günlerde bir sınır boyu olan Abadan'da daha önce bir ribat inşa edildiği ve bu ribatta sınır boylarını bekleyen mutasavvıfların toplandıkları ve İbrahim Ethem'den, Hasan el-Basrî'den, Şakik'ten Hallâç'a kadar bir çok ilk mutasavvıfın aynı zamanda asker ve militan kimseler olduğu bilinmektedir. İşte bunun içindir ki, haklı olarak L. Massignon, Abadan Ribat'ının Ebû el-Hâşim zâviyesine örnek teşkil ettiğini söylemektedir. Bkz., Massignon (L.) : Essai sur les Origines du Lexique Tecnigve dela Mystique Musulmane, Etudes Musulmanes, s. No : II, J. Vrin, Paris, 1968, s. 234

- (3) Tarih boyunca medrese için tek bir kelime kullanıldığı halde, tekke için, zaman ve mekana göre değişen çeşitli isimler kullanılmıştır. Tekke kelimesine daha çok XIV. yüzyıldan sonra rastlanmaktadır. Daha önceleri ribat, zaviye, hângâh veya hânigâh, buk'a savmaa ve düvceye kelimeleri kullanılıyordu. Daha sonraki yüzyıllarda, yani XV. yüzyıldan itibaren bunlara tekke, imaret, âsitâne ve dergâh kelimeleri de eklenmiş ve müessese daha çok bu son isimlerle özellikle de tekke ismiyle ifade edilir olmuştur. Hatta meşhur seyyah İbn Zübeyr'in bildirdiğine göre, XII ve XIII. yüzyıllarda Mısır ve Suriye'deki bazı tekkelere medrese adının bile verildiği olmuştur. Bkz., İbn Zübeyr : Rihle, De Goeje neşri, Leiden, 1907, 2. baskı, s. 245
- (4) Ulema kendi ilim geleneklerini Ashâb'ın ileri gelenleriyle başlattığı gibi, mutasavvıfların bir zat kendileri ve tasavvuf tarihi üzerine araştırma yapan bugünkü araştırmacılar da tasavvufu zuhd ve takvada ileri giden Ashâbdan ve Ta biundan kimselerle başlatırlar. Bu konuda bkz., Ebû Tâlib el-Mekkî : Kût el-Kulüb, Kahire, 1309, s. 149; burada el-Mekkî şöyle der : «Bu ilimde imâmımız Hasan el-Basrî'dir, Allah kendisinden razı olsun. Onun yolunu izler onu takip ederiz, nurumuzu onun ışığından alırız.» Ali el-Hujvîri : Keşf ül-Mahcûb, İngilizce terc. R. A. Nicholson, GMS. serisi, No : 17, London, 1911, s. 44; Şa'rânî : Levâkih ül-Envâr, Kahire, tarihsiz, s. 21; Anawati (G. C.) et Gardet (L.) : Mystique Musulmane, Etudes Musulmanes, S. No : VII, J. Vrin, Paris, 2. baskı, 1968, ss. 24-26; Trimmingham (J. S.) : Islam in the Sudan, Oxford University Press, 1946, ss. 187-188; İbn Hal-dûn : Mukaddime, Kahire, tarihsiz, s. 467

(2) Lâmiî Çelebi : Terceme-ı Nefehât ül-Üns, İstanbul, 1279, s. 83. Lâmiî bu eserinde, Terc., s. 86, naklettiği bir rivayete göre, bölgenin Hıristiyan hükümdarı bir gün ormanda dolaşırken

duymadan alıyorlardı. Çoğu zaman, bu sistem eğitim ve öğretimde şahıs evleri ve cämiler okul vazifesini görüyorlardı. Ulema henüz bu devirde, yani M. X. yüzyılın sonlarına kadarki devirde, henüz medrese gibi çok önemli bir müesseseye sahip olmamasına rağmen, sayıca çok oldukları gibi, gerek devlet nezdinde ve gerekse halk nezdinde büyük bir nüfuza sahip ve din işleri başta olmak üzere devletle halk arasındaki hemen bütün işleri onlar yürütüyordu. Buna karşılık, sûfiler veya mutasavvıflar, daha erken devirden itibaren tekke gibi önemli bir müesseseye sahip olmalarına rağmen, sayıca az, tuttıkları tasavvuf yolu kişisel bir hareketten öteye geçemiyordu ve bundan dolayı da ne halk ne de idareciler yanında pek fazla itibarları yoktu.

Genel durum bu olunca, ulema ile mutasavvıflar arasında müsbet mânâda bir ilişkiden bahsedilemeyeceği kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Nitekim de, gerek Ehl-i Sünnet'in ve gerekse Ehl-i Şiâ'nın erken devir uleması birlikte, tasavvufun bi'dat olduğunu, mutasavvıfların da zındık olduğunu söylemeleriyle gerçekten aralarında bir tartışma ortaya çıkmıştır. Tasavvufun, İslamî olup olmadığı hakkındaki bu tartışma, ki halen günümüzde de devam etmektedir, ulema ile mutasavvıflar arasındaki ilişkinin ilk devir için hem sebebi, hem de tabiatı olmuştur. Zaman zaman kişisel tartışma sınırlarını aşarak, bu mesele topluma yansımış ve huzursuzluk kaynağı olmuştur.

Ulema fetvalarıyla yaratılan Hallâc-ı Mansûr olayı gibi bazı özel olayları bir kenara bırakarak, bu konuda daha çok toplumsallık kazanmış bir kaç olayı misal kabildinden burada zikretmek istiyoruz.

Bilindiği gibi, İslam uleması arasında tasavvuf ve mutasavvıflara en çok tenkid ve suçlamada bulunanlar Hanbelilerdir. Nasların zâhiri mânâlarına önem veren Hanbelî mezhebinin kurucusu Ahmed ibn Hanbel (öl. 855), zamanının meşhur mutasavvıfı Hâris el-Muhâsibî (781 - 857) nin naslardan tevil yoluyla ortaya attığı tasavvufî düşüncelerini reddetmekle kalmayarak, halkı her fırsatta aleyhine kışkırtmaktan çekinmemiştir. Korkudan Muhâsibî ve ta-

raftarları kolayca sokaklara çıkamaz olmuşlardır. Hatta rivayet edildiğine göre, Muhâsibî olaydan sonra hayatının sonuna kadar gizlenmek zorunda kalmış ve öldüğü zaman ölüsüne cenazesini ancak götürebilecek dört kişi gelebilmiştir (5). Bu tür olayların daha şiddetli ve canlı bir misalini de, tarihte Gulâm ül-Halil Mihnesi adıyla bilinen ve M. 875 yılında vuku bulan bir başka olay teşkil eder. Hanbelî mezhebinden, fakih ve vâiz olan Gulâm ül-Halil, mutasavvıfların sapık ve dinsiz olduklarını söyleyerek halkı aleyhlerine ayaklandırmakla kalmayarak, aynı şeyleri devrin Abbasi halifesi el-Muvaffak'a da söyleyerek aleyhlerine tahrike muvaffak olmuştur. Halife Bağdat'da yetmiş aşkın bir grup mutasavvıfı hapsedirmiş ve işkence yaptırmıştır. Daha sonra, Bağdat kadısının haklarında halifeye verdiği bir olumlu rapordan dolayı mutasavvıflar hapisten ve iskenceden kurtulabilmişlerdir (6).

H. IV/M. X. yüzyılın sonları, medrese ve tekke tarihi açısından yeni bir dönemin başlangıcı olduğu gibi, bunlar arasındaki ilişkinin tabiatının da yenilenme ve değişmeye yüz tuttuğu bir dönemdir. Bilindiği gibi, Fâtimiler kendi akide ve inançları olan Şiilliği yayabilmek için, din ilimlerinin akademik seviyede tahsili ve incelenmesi ve bunların devlet eliyle yürütülmesi ihtiyacını hissedince, o gün başkentleri olan Kahire'de M. 969 yılında, bugünkü Ezher Üniversite'nin temelini teşkil eden, o günden beri aynı adı taşıyan el-Ezher Medresesi'ni açarlar. İslam'da, devletin ilk resmî statülü ve ilk din ve sosyol ilimler yüksek kurumu olan bu medreseyle, ulema sınıfı artık medreseyi temsil etmeye başlamıştır. Burada şu noktaya işaret etmek yerinde olacaktır ki, Fâtimilerin hakimiyeti boyunca Ezher Medresesi'nde tasavvuf okutulmamıştır ve mutasavvıflar öğretim kadrosunda yer almamıştır. Bu durum, genelde Şii ulemanın tasavvufa karşı tâ baştan beri takındıkları menfî tutumlarıyla açıkla-

(5) Ateş (S.) : İslâm Tasavvufu, Pars Matbaası, Ankara, 1967. s. 53; Arberry (A.J.) : Mysticism, the Cambridge History of Islam, c. 2, 1970, ss. 608 - 609

(6) Ateş (S.) : İslâm Tasavvufu, Pars Matbaası, Ankara, 1967, s. 53

nabilir. Tabii, durum Mısır'ın Memlûkluların eline geçmesiyle değişecektir.

Ne zamanki, Büyük Selçuklu veziri, büyük siyaset ve devlet adamı Nizâm ül-Mülk, aynı amaçlara yönelik, yani din ilimlerinin akademik tahsili ve Sünnî akidenin daha iyi savunulabilmesi gayesiyle, Bağdad' da M. 1067 yılında kendi adıyla meşhur olacak medreseyi açınca, önemli olay, bu sefer ulema ile birlikte medreseye tasavvuf dersleri ve gerek idareci personel, gerekse öğretim elemanı olarak mutasavvıfların da girmesidir. Mesela, İmâm-ı Gazâlî'nin kardeşi meşhur mutasavvıf Ahmed el-Gazâlî öğretim üyesi, diğer bir meşhur mutasavvıf Ebû Necîb el-Suhreverdî (öl. 1168) rektör olarak sözkonusu medresede vazife yapmışlardır (7). Şüphesiz bunda, medresenin yapımında bazı mutasavvıfların maddî ve manevî katkıları rol oynamışsa da, Nizâm ül-Mülk'ün kendisinin sûfî meşrebliğinin ve siyasette ileri görüşlülüğünün hassaten rol oynadığı kesindir; zira o zamanlar artık mutasavvıflar dikkate değer ve yönlendirilmesi gereken bir zümre ve güç haline gelmişlerdi.

Böylece özellikle Nizamiye Medresiyle birlikte hem ulema hem de mutasavvıf medresede beraberce temsil ediliyordu. Bu durum bir ölçüde iki zümre arasındaki daha önceki menfî ilişkiyi yumuşatmıştı. Fakat daha esaslı ve hızlı bir yumuşama, aynı medresede bir zamanlar kelâm müderrisliği yapan ve fakat daha sonra zâhirî ilimlerle yetinmeyerek tasavvufa meyleden İmâm-ı Gazâlî (1058 - 1111) ile başlayacaktır. Bilindiği gibi, Gazâlî, henüz genç yaşta ilmî şöhretin zirvesinde ermiş bir ulema idi. Böyle bir ulemanın birdenbire, kalbine arız olan bir şüpheden dolayı tasavvufa yönelmesi ve kurtuluşu onda bulması, tasavvufun İslam âleminde, özellikle de ulema arasında haklılık ve geçerlilik kazanmasına vesile oldu. Kendisinden sonra gelen bir çok ünlü kimseler onun yolunu izleyerek şahıslarında hem ulemalık hem de mutasavvıflık vasıflarını beraberce temsil etmeye başladılar. Bunun neticesinde, ifrat ve tefrite kaçan ulema ile mutasavvıflar arasında fiiliyata dönüşmeyen karşılıklı suçlamalar bu devirde de devam etmişse de ve zaman zaman İbn Teymiye ve tale-

bellerinden İbn ül-Kayyim el-Cevzî (8) gibi Hanbelli uleması eski tartışmaları canlandırmak istemişlerse de, uzun bir süre, yani XVII. yüzyıla kadar, ulema ve mutasavvıfların ekseriyeti arasında toplumda huzur ve sükûneti canlı tutmaya yarayan bir birlik meydana gelmişti. Ayrıca, devlet adamları

(7) Arberry (A. J.) : *Sufism, An Account of the Mystics of Islam, Ethical and Religious Classics of East and West*, George Allen and Unwin Ltd., London, second Impression, 1956, s. 86

(8) Nasıl Gazâlî'nin filozoflardan bazılarını bazı görüşleri için tenkidleri kendinden sonra yanlış yorumlanarak sanki onun felsefeyi tamamen reddettiği şeklinde bir sonuç çıkartılmışsa, İbn Teymiye'nin de başta Hallâc, İbn el-Arabî, İbn el-Fârîz, Sadreddin Konevî ve Tilimsânî gibi mutasavvıfları İttihad, İttisal ve Vahdet ül-Vücûd gibi bazı fikirlerini İslamiyete aykırı bulması ve sonuncu mutasavvıfı bazı taşkın yaşantısından dolayı fâcir kabul etmesinden de, onun tamamen tasavvuf aleyhtarı bir kimse olarak gösterilmiştir. Halbuki bu doğru değildir. Çünkü, İbn Teymiye kendisi Kâdiri olduğu gibi, Şeyh Abdülkâdir Geylânî'nin *Futûh ül-Ğayb* adlı eserine bir şerh yazmakla tasavvuf üzerine eser yazmıştır. Diğer taraftan iyi bilmekteyiz ki, İbn Teymiye mutasavvıfları kendisi üç sınıfa ayırarak değerlendirmektedir. Fuzayl İbn İyâd, İbrahim b. Edhem, Şakik el-Belhi, Ma'rûf el-Kerhi ve Sarî ei-Sakat gibi daha bir çok erken devir mutasavvıfını birinci sınıftan sayarak bunların gerek düşüncelerinde ve gerek yaşantılarında İslamiyet'e aykırı hiç bir şey bulmayarak, onları Kitâb ve Sünnet'in Şeyhleri diyerek hatta över. İkinci sınıfa, Ebû Yazîd el-Bestâmî, Ebû el-Hüseyn el-Nûrî ve Ebû Bekr el-Sitili gibi mutasavvıfları dahil ederek, her ne kadar onların bazı düşünce ve davranışlarının hatalı olduğunu söylüyorsa da, onlar bunları vecd halinde işlemiş olduklarına dikkat çekerek kınamaz, mazur görür. Üçüncü sınıfta, yukarıda isimlerini saydığımız *Vahdet ül-Vücûd*cu mutasavvıfları ele alır ve onların hangi görüşlerinin İslamiyet'e aykırı olduğunu göstererek reddeder. Sanırız şu sözleri İbn Teymiye'nin tasavvufa karşı tutumunu bize en iyi şekilde yansıtmaktadır : «Bazıları, nenin doğru nenin yanlış olduğuna bakmaksızın tasavvufun her şeyini kabul eder; bazıları da aksine doğrusuna ve yanlışına bakmaksızın tamamen tasavvufu reddeder, bazı kelâm ve fıkıhçıların yaptıkları gibi. Tasavvuf veya benzeri şeye olan doğru tutum, Kur'an ve Sünnet'e uygun olanı kabul etmek, uygun olmayan şeyi reddetmektir.» Bkz., İbn Teymiye : *Macmu'a Fetavâ Şeyh il-İslâm İbn Teymiye*, derleyen Abdurrahman el-Âsimî ve Muhammed Riyaz, s. X, s. 82

riyla idarecilerin bu dengeyi ve birliği korumak için ayrıca özen gösterdiklerine de işaret etmek yerinde olacaktır. Özellikle Osmanlı idarecileri bu konuya tâ devletin kuruluş yıllarından beri önem vermişlerdir. Mesela Osman Bey, bu denge siyasetini, ulemayı temsil eden Dursun Fakih ile mutasavvıfları temsil eden Edebâli'yi beraberce yanında bulundurması ve her ikisine de eşitce hürmet etmesiyle sağlamıştır. Aynı siyaseti oğulları da sürdürmüştür. Orhan Gâzi, Osmanlıların ilk medresesi durumunda olan İznik Medresesi'nin rektörlüğünü devrinin ünlü mutasavvıfı Davûd el-Kayserî (öl. 1350)'ye verirken, Alaeddin Esved ve Taceddin Kurdî gibi ulemaya da aynı medresede önemli mevkiler vermiştir. Bu adet ve siyaset kendilerinden sonraki Sultanlar tarafından da devam ettirilmiştir. Ulemanın çoğu da iki yönlüydü; mesela bu sempozyumun adına düzenlendiği Hacı Bayram-ı Velî Hazretleri hem mutasavvıf hem de müderris idi.

XVI. yüzyıldan itibaren özellikle Osmanlı'larda Mehmet Birgivi (1523 - 1573) nin çabalarıyla, tasavvuf ve mutasavvıflar aleyhine eskiden beri yapıla gelen tenkidler, devrin genel dinî ve sosyal yapısının da tesiriyle yeniden canlandırılır. Büyük ölçüde İbn Teymiye (öl. 1328) ve onun talebesi İbn Kayyim el-Cevzi (öl. 1350)'nin etkisinde kalan Birgivi (9), bir ara Bayramiye tarikatına da intisab etmesine rağmen; semâ, ittihat, ittisal ve rabita gibi şeylerin bidat olduğunu söyleyerek, şeriatın esas, tasavvufun ise İslâmî olmadığını belirtiyordu. Birgivi'yi, talebelerinden bir çok vâiz izlemeye başlar. O zamanlar Ayasofya Camii vâizi olan ve Küçük Kadı-Zâde diye tanınan Balıkesirli Mehmed Efendi (1582 - 1635), Birgivi'den daha sert bir şekilde tasavvuf ve mutasavvıflar aleyhinde bulunur. Eleştirilerine, devrin tanınmış mutasavvıfı Abdülmecid Sivâsi Efendi cevap verir. Fakat bu tür münakaşalar henüz fiiliyata dönüşmez ve kişisel kalır.

Fakat kısa bir zaman sonra, Kadı-Zâde'nin yolundan giden, bundan dolayı da kendilerine «Kadı-Zâdeliler» denen ve aralarında Üstüvânî Mehmed Efendi (1608 - 1668) ve talebeleri durumunda olan Şeyh Veli, Çavuşoğlu, Köse Mehmed gibi kim-

selerin de bulunduğu bir vâiz sınıfı, çok daha ileri giderek, mutasavvıfları tekfir etmişler; bununla da kalmayarak, İstanbul'da, özellikle Mevlevî ve Halvetî tekkelerini basmaya, sokaklarda rasladıkları mutasavvıf ve dervişlere saldırmaya başlarlar. Devrin Vezir-i Azamı Melek Ahmed Paşa'nın durumu yatıştırmada aciz kalması, veya vâizler lehine fırsat sağlaması üzerine Kadı-Zâdeliler şiddetlerini bir kat daha artırır ve bu arada hatta devlet işlerine bile müdahale etmeye başlarlar. Durum bütün şiddetiyle, Köprülü Mehmed Paşa'nın vezirliğinin ilk günlerinde de devam eder. Kadı-Zâdeliler diğer tekkeleri de yağma etmeye, caddelerde derviş avcılığına çıkmaya, yakaladıklarını imân tazelemeye davet edip, kabul etmeyenleri öldürmeye ve bu arada camilerde makamla Ezañ ve Nât-ı Şerif okumayı yasaklamaya başlıyorlar. Bu durum adeta İstanbul halkını ikiye bölmüş, dirlik ve düzen kalmamıştı. Hatta bu vâiz grupları, toplu isyan maksadıyla Sultan Meşmed Camii gibi camilerde taraftarlarını ve halkı toplanmaya davet etmişlerdir. Nihayet, işin çığırından çıkmakta olduğunu anlayan Köprülü, Padişah'ın da izniyle, duruma son vermek için, Üstüvânî Mehmed Efendi ve Türk Ahmed, Divâne Mustafa gibi diğer elebaşları 1656 senesinde Kıbrıs'a sürgüne göndermek zorunda kalmıştır (10). Böylece XVII. yüzyılda başlayan bu medrese-tekke kavğası, zaten duraklamaya ve gerilemeye başlayan Osmanlı Devletini menfî yönden etkileyerek, daha sonraki yüzyıllarda da zaman zaman devam edegelmiştir.

(9) Birgivi'nin kendisi Redd ül-Kabriye adlı eserinin önsözünde, eserinin büyük bir kısmını İbn Kayyim el-Cevzi'nin İğâsât ül-Lehvân fi Mesâid il-Şeytân adlı eserinden seçmelerin oluşturduğunu bildirmektedir. Bkz., Birgivi : Risâle Redd il-Kabriye, Sül. Küt., Esad Efendi, No : 3780, v. 46 b vd. İbn Teymiye'den el-Cevzi vasıtasıyla etkilenmiş olacağı gibi, İslam âleminde çok iyi tanınan İbn Teymiye'yi, Birgivi'nin tanımamış olacağı zaten düşünülemez. Kaldığı, o zamanlar İbn Teymiye'nin kendi eserlerinden olan Ahkâm üş-Şer'iye de Türkçeye çevrilmiş idi.

(10) Yurdaydın (H. G.) : İslâm Tarihi Dersleri, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay. No : 154, Ankara, 1982, s. 128 - 129

XVII. yüzyılda başlayan bu tür fiili kav-
gaların olaysal tasvirlerinden öte, burada
onların sebepleri üzerinde durmak dahe
önemlidir sanırız. Kendilerini geçek Müs-
lüman kabul eden bu Kadı-Zâdeliler'e ba-
kılırsa, kendilerini bu tür davranışlara iten
sebebe, mutasavvıfların elinde bozulmuş
olan İslamiyeti eski safiyetine kavuşturmak
ve insanları İslamî olmadığını kabul ettik-
leri tasavvuf gibi bir bidatla meşguliyet-
ten men etmektir.

Ne var ki, medrese ve tekkenin geçir-
dikleri tarihi gelişimler sonucu ulema ve
mutasavvıfların durumlarındaki değişiklik-
ler, XVI. ve XVII. yüzyılın genel dinî, sos-
yal ve siyasî olayların akışı içinde bu iki
zümrenin durumu değerlendirilip, ayrıca
Kadı-Zâdelilerin tasavvufun İslamî olmadı-
ğı şeklindeki ileri sürdükleri tezin çok es-
kilerden beri tekrarlanagelen eskimiş bir
slagon olduğu düşünülürken, ileri sür-
dükleri bu sebebin bir bahane olduğu ken-
diliğinden ortaya çıkabilir.

Bizce, asıl sebebe, aşağıda maddeler
halinde izaha çalışacağımız mutasavvıflar
lehine olan tarihi gelişmeler neticesinde
gerek halk ve gerekse idareciler nezdinde
ulemanın itibar ve otorite kaybına uğrama-
sıyla, bunları yeniden elde edelim çabası-
na girişmesidir.

Şimdi, medrese ve tekke müesseselerinin
geçirdikleri tarihî gelişimlere bağlı
olarak mutasavvıfların lehine, ulemanınsa
aleyhine olarak ortaya çıkan durumları gö-
relim. Herşeyden önce, mutasavvıflar baş-
tan beri kendi müesseseleri olan ve daimî
surette gelişmeye uğrayan tekkenin yanın-
da, XI. yüzyıldan itibaren ulemayla birlik-
te medreseye de sahip olması; bunun ne-
ticesi olarak da, mutasavvıfların resmî eği-
tim müesseselerinde aynı zamanda söz sa-
hibi olmaları ve sadece mutasavvıf olanla-
rın yanında, aynı zamanda mutasavvıf ule-
ma olan ikinci bir mutasavvıf zümresinin
ortaya çıkmasıdır. Bu, kısa zamanda İslam
toplumlarında söz sahibi olan kimselerin
çoğunun sayıca ya mutasavvıf ya da en
azından tasavvuf taraftarı olmalarına se-
bebe olmuştur.

Diğer yönden, mutasavvıfların özellik-
le XII. yüzyılın başından itibaren tarikat-
laşmasıyla kitleler oluşturmaları bir yan-

dan, ulemanın zıddına olarak maişet yönün-
den devlete bağlı olmamaları ve yine sa-
dece devletle halk arasındaki ilişkileri dü-
zenleyen fakat esasta devleti temsil eden
ulemanın zıddına, temelde halka dayanma-
ları ve halkla uğraşmaları diğer yandan,
mutasavvıflara tam ve bağımsız bir kitle
gücü kazandırmıştır. Bu güç sebebiyle za-
man zaman idarecileri bile tehdid etmiş-
lerdir.

Başka bir yönden, ulema gibi zâhiri di-
nî bilgilerinin yanında, mutasavvıfların ay-
rıca fazladan derûnî bilgilerinin olması on-
lara karizmatik bir karakter kazandırmış
ve bundan dolayı da, sadece halk değil
sultanlar ve hükümdarlar bile gelecekleri-
ni, gördükleri kâbuslu rüyalarının yorumu-
nu önsözlerinden bekletmeyi bilerek
güvenle saygının birleştiği bir ruhî bağı-
lık temin etmişlerdir.

Bütün bunlara ilâveten, insanı psikolo-
jik yönleriyle ulemadan çok daha iyi tanı-
yabilen mutasavvıflar, gerek dinî ve gerek-
se toplumsal hayatta insanlara zorlukları,
katılıkları ve kurulukları değil; ümidi, to-
leransı ve kolaylıkları göstermesini bilmiş-
lerdir. Böylece de basit bir insanın ki ka-
dar yüce bir insanın ruhunda taht kurabil-
mişlerdir. Yol gösterici olmuşlardır.

Bütün bu sebepler zaman içinde; mu-
tasavvıfları ulemaya kıskandıran sayısız
avantajlar ve gerek halk ve gerekse sul-
tanlar nezdinde ulemayı gölgede bırakan
büyük bir nüfuz sağlamıştır. İsteyerek ve-
ya istemeyerek her sultan ve hükümdar bir
şeyhe bağlanmıştır. Bir sultan bir şeyhin
ricasını yerine getirmede tereddüt etme-
miştir. Mesela, Hâcı Bayram'a yakınlığı do-
layısıyla, II. Murad, Şeyhin kendisinden
derişlerin vergi ve askerlikten muafiyet is-
teğini kabul etmiştir (11). Daha sonraki
sultanlar bu adeti devam ettirmişler. Gerek
zenginler ve gerekse idareciler derişlerin
tekkelerinin maddî giderlerini temin için
vakıflar kurmuşlardır. Bu yolla özellikle Mı-
sır'da daha sonra Anadolu'da bir çok şeyh
ve deriş servet sahibi olmuştur. Halk ve
sultanlar ulemanın fetvalarından ziyade
mutasavvıfların fetvalarına itibar eder ol-

(11) Gündüz (İ.) : Osmanlılarda Devlet-Tekke mü-
nasebetleri, Seha Neşriyat, İstanbul, 1984, s. 27

muştur; hatta gerektiği zaman ulemayı temsil eden Şeyh ül-İslâm'ın fetvası bir şeyhin fetvasıyla zid düşerse Şeyh ül-İslâm fetvasında ısrar ederse, azledilebilirdi ve mutasavvıflar aleyhine pek konuşurulmazdı. Mesela, Şeyh ül-İslâm Çivizade, bir yandan Muhyiddin İbn el-Arabî ve Mevlana gibi büyük mutasavvıflara dil uzattığı kadar, para vakfının câiz olmadığı hakkındaki görüş ve fetvasında aksi görüşü savunan meşhur mutasavvıf Bâli Efendi (öl. 1552) ye karşı yenik düşmesi işine son verilmesinin asıl sebebi olarak gösterilmektedir (12). Mutasavvıfların gerek halk nezdinde gerekse idareciler nezdinde itibar ve otoriteleri, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda o derece artmış ki, hasseten Mısır ve Osmanlı ülkesinde adeta mutasavvıflar ulemanın yaptığı işler de dahil bütün işleri yürütmeye ve bütün sektörlerle hakim olmaya başlamışlardır (13).

İşte bunun içindir ki, XVII. yüzyıldan

itibaren başlayan medrese - tekke kavgası esasta, maddî ve manevî her yönden zarara uğrayan ulemaya karşılık her yönden güçlenen mutasavvıflar arasında bir sınıf kavgasıdır.

- (12) Müstakim - Zâde Süleyman Şemseddin : Derhat ül-Meşayih, s. 20; İlmîye Sâlnamesi, 1334, 361; Yurdaydın (H. G.) : Age., ss. 114-115
- (13) XVII. yüzyılda mutasavvıfların bir çok müesseseye hâkim olması sadece Osmanlı Anadolu'suna has bir durum değildi. Kuzey Afrika'da özellikle de Tunus, Cezayir ve hatta Fas'ta mutasavvıflar devlet içinde devlet idiler. Bkz., André (P. J.) : Contribution à l'Etude des Confréries Reliqieuses Musulmanes, Editions la Maiso'n des livres, Alger, 1956 ss. 154, 187, 201 Mısır'da da durum farklı değildi, eğitim başta olmak üzere, XVIII. yüzyılda, ulemanın yaptığı her işi, mutasavvıflar üstlenmişlerdi ve hemen herkes kendini bir tarikata bağlı sûfi kabul ederdi. Bkz., Heyworth-Dunne (J.) : Introduction to the History of Education in Modern Egypt, Luzac and Co., London, 1938, s. 10